

Krigsfanger bag jerntæppet

Danske sydslesvigere i sovjetisk fangenskab
1939-1955

af LINDA NIKOLAJSEN

Under Anden Verdenskrig blev de danske sydslesvigere sendt til fronterne på linje med alle andre våbenføre tyske mænd. Mange af dem tilbragte årevis i russiske fangelejre og fik samme hårdhændede behandling som de danske østfrontfrivillige. Den sidste danske sydslesviger kom hjem i oktober 1955. Linda Nikolajsen, der har fundet spændende nyt materiale i de nyligt åbnede russiske arkiver, beretter her om, hvordan de dansksindede sydslesvigere blev brikker i Den kolde Krigs storpolitiske spil.

De fleste af de danskere, der havnede i sovjetiske krigsfangelejre i forbindelse med Anden Verdenskrig, var mennesker, som frivilligt havde valgt at kæmpe på tysk side, – heraf ganske mange hjemmety-skere, der havde kæmpet på østfronten. I alt ca. 6.000 danske statsborgere gjorde som frivillige aktiv tjeneste for Tyskland i løbet af krigens år – enkelte i værnemagten, men langt de fleste i Frikorps Danmark, der hørte under Waffen SS. På baggrund af sovjetisk arkivmateriale er det tidligere godtgjort, at omkring 275 danske SS-frivillige endte i de sovjetiske krigsfangelejre.¹ Russerne opfattede soldater, der frivilligt havde deltaget i Hitlers krig som fanatiske nazister, der gennem deres tjeneste i Waffen SS havde medvirket til adskillige overgreb på civilbefolkningen i Sovjet. Fanger, der under krigen havde haft tilknytning til SS, levede derfor efterfølgende under langt de værste forhold i de sovjetiske krigsfangelejre.

I forbindelse med mine specialestudier har jeg, bl.a. på baggrund af russiske arkivalier, kunnet konstatere, at de dansksindede sydslesvigere, som under krigen havnede i sovjetisk krigsfangenskab, ganske uforskyldt blev slået i hartkorn med de danske tysklandsfrivillige og fik den samme hårde behandling. De dansksindede krigsfanger endte i denne meget uheldige situation, selv om de ikke reelt var danske statsborgere, fordi de selv opfattede sig som værende danske pga. deres danske sindelag. Og når de i krigsfangelejrene gjorde opmærk-

I juni 1941 indledte Tyskland felttoget mod øst, Operation Barbarossa. Sovjetunionen var uforberedt på angrebet, og derfor mødte tyskerne kun meget svag modstand. Blandt de danske sydslesvigere, der deltog i felttoget, var mindretallets generalsekretær Frederik Petersen. Fra hans samling stammer ovenstående øjebliksbillede fra fremrykningen. Frederik Petersen gjorde hele krigen med og døde i kampene om Berlin i april 1945. Foto: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

som på dette forhold, skabte de store problemer for sig selv, da russerne sluttede, at hvis de ikke var tyskere, måtte de nødvendigvis være danske frivillige.

Derudover blev de dansksindede krigsfanger i Sovjetunionen brugt som en brik i det storpolitiske spil, der foregik mellem de to lande i begyndelsen af Den Kolde Krig. Russiske arkivalier giver et entydigt billede af, at Sovjetunionen ønskede indflydelse på dansk politik og kontrol over de strategisk vigtige danske stræder samt Kielerkanalen. De dansksindede krigsfanger i Sovjetunionen og de mange tyske og sovjetiske flygtninge, der befandt sig i Danmark, blev af de sovjetiske myndigheder set som en løftestang til at gøre denne indflydelse gældende.

Kildegrundlaget

I min specialeafhandling har jeg valgt at se nærmere på, hvordan de dansksindede sydslesvigere i russisk fangenskab blev behandlet,

hvilke forhold de levede under i Sovjetunionen, samt hvordan man fra sovjetisk side opfattede dem. Desuden har jeg undersøgt, hvad man i Danmark gjorde for at få de dansksindede sydslesvigere løsladt, og hvilke problemer de danske myndigheder stødte på i den forbindelse. Grundlaget for mine studier er en gennemgang af de mange danske arkivalier om emnet i Udenrigsministeriets og Dansk Generalsekretariats arkiver. Her er tale om såvel personsager som diplomatiske indberetninger fra bl.a. det danske gesandtskab i Moskva og den danske forbindelsesofficer i Flensborg.

Arkivmateriale fra Den russiske Føderations Arkiv for Udenrigspolitik har givet mig et indblik i tankegangen bag den politik, Sovjetunionen førte overfor Danmark i forbindelse med Sydslesvig og de dansksindede fanger, der befandt sig i Sovjet. De mest centrale kilder i denne sammenhæng er interne sovjetiske dokumenter i forbindelse med den danske udenrigsminister Gustav Rasmussens besøg hos sin russiske kollega Vjateslav M. Molotov i Moskva i juni 1946.

Rigsarkivet råder også over kildemateriale fra russiske arkiver, der omhandler de danske krigsfanger i sovjetiske lejre under og efter Anden Verdenskrig. Det drejer sig om Håndskriftssamling XVI i Rigsarkivets Danica²-arkiv fra Rusland, der er indsamlet af danske forskere, som i efteråret 1993 arbejdede i de dengang nyligt åbnede russiske arkiver. Her har Rigsarkivet kopier af de i *Centret for Opbevaring af historisk-dokumentariske samlinger* (Центр Хранения Историко-Документальных Коллекции) i Moskva, det såkaldte Særlige arkiv, »Osobyj Arkhiv« henliggende ca. 700 sager på danske krigsfanger og civil-internerede. Arkivet indeholder hovedsagelig sager om de danske frivillige, og af de ca. 700 danske krigsfanger er omkring 200 fra Sønderjylland, de fleste fra det tyske mindretal.

Akterne om de danske krigsfanger er ikke blevet mikrofilmet, men er kopieret på papir. Hver sag indeholder et spørgeskema og et kartotekskort, der blev udfyldt under forhør, når en fange ankom til en krigsfangelejr. Disse dokumenter fulgte fangen i hans tid som krigsfange, idet de blev sendt med ham til de lejre, han senere blev overført til. Spørgeskemaet og kartotekskortet har temmelig mange rubrikker, som efternavn, fornavn, patronym, fødselsår, fødselssted, adresse før indkaldelsen, nationalitet, modersmål, kendskab til andre sprog, undersåts- eller statsborgerforhold, partitilhør, religion, uddannelse, erhverv, i hvilken hær havde fangen tjent, var han indtrådt i hæren ved mobilisering eller frivilligt, hvilken våbenart havde han

anvendt, i hvilken enhed tjente han, hans soldaternummer, rang eller titel, funktion ved enheden, hvilke medaljer havde han fået, blev han fanget eller overgav han sig frivilligt, hvor og hvornår, spørgsmål om hans familie, hans sociale forhold, havde han før været i Sovjet, havde han slægtinge eller bekendte i Sovjet (i så fald spørgsmål om dem), i hvilke andre stater havde han været, var han dømt eller retsforfulgt – for hvad og hvornår osv. Dernæst følger krigsfangens underskrift, en dato for udfyldelse af spørgeskemaet og en beskrivelse af fangens ydre med angivelse af eventuelle særlige kendetegn, en underskrift fra den medarbejder, der udfyldte papiret, og til sidst er der afsat plads til oplysninger om fangens forflytninger til andre lejre. Nogle af sagerne indeholder desuden et eller flere fotografier af fangen, fingeraftryk, en soldaterbog, skrivelser til eller fra fangen eller en detaljeret beskrivelse af fangens sygdomsforløb og død.

Der er en del vanskeligheder forbundet med at læse sagerne og kortene. Det er tydeligt, at nedskrivningen under forhørene er foregået hurtigt og meget ofte er ikke alle rubrikkerne udfyldt. Andre gange har man åbenbart ikke haft et spørgeskema ved hånden, og fangens svar er derfor skrevet henover teksten på en tilfældig avisside, sider der er revet ud af en bog, eller på et farvet stykke papir – forhold der gør det meget vanskeligt at tyde det nedskrevne. Den hastige og sjuskede russiske håndskrift er tit svær at læse, hvilket kopieringen af dokumenterne ikke har hjulpet på. Det er desuden åbenlyst, at der har været problemer med at forstå hinanden, samt at det har voldt problemer at gengive de danske navne og stednavne med kyrilliske bogstaver. Det ses f.eks. af adskillige overstregninger, store spørgsmålstejn og uigenkendelige gengivelser af danske person – og bynavne.

Sagsakterne består typisk af spørgeskemaets tre ark og måske et par andre stykker papir. Nogle få indeholder mere end 10 sider, mens én er så tyk, at den falder i øjnene. Det er den danske læge Alexander Thomsens³ sag, som fylder ca. 150 sider. Alexander Thomsen fra Internationalt Røde Kors kom til Berlin i juni 1945 for at hjælpe de danskere, der var strandet der. I juni 1945 blev han arresteret af sovjetiske myndigheder, anklaget for at have uds muglet nazister og tyske krigsforbrydere fra den sovjetiske besættelseszone. Russerne regnede ham som krigsfange og førte ham til en lejr i Sovjetunionen, hvor han blev idømt 10 års straffelejre. Det usædvanlige ved Thomsens sag er, at han under sit ophold i Sovjet lærte sig russisk og skrev adskillige

breve og appeller til lejrledere og højere myndigheder som statsadvokatur og højesteret.

Materialet fra det »Særlige arkiv« i Moskva er aldrig blevet systematisk gennemgået og anvendt til videnskabelige undersøgelser, men er hidtil kun benyttet af tidligere krigsfanger eller deres pårørende, som ønsker personlige spørgsmål besvaret. Under arbejdet med min specialeopgave er materialet gennemgået for at undersøge, om der også skulle befinde sig sager om dansksindede sydslesvigere her blandt de danske krigsfanger og civilinterne. Det lykkedes mig at finde frem til et antal sydslesvigske krigsfanger, og deres protokoller er med til at give et indtryk af de svære forhold, mindretallets medlemmer levede under i sovjetisk krigsfangenskab. Det fremgår tydeligt af disse fangers spørgeskemaer og kartotekskort, at russerne havde svært ved at forstå de oplysninger, fangen afgav, og der er flere eksempler på gentagne overstregninger. At de dansksindede sager overhovedet findes her blandt så mange danske frivillige, er med til at understrege min tese om, at de dansksindede sydslesvigere, der havnede i sovjetisk fangenskab, blev opfattet som danske østfrontsfrivillige og blev behandlet derefter.

De danske myndigheders indsats

Den danske regering gjorde en stor indsats for at få de dansksindede sydslesvigere, der var blevet tvunget i tysk militærtjeneste og taget som krigsfanger, løsladt og sendt hjem. Allerede inden krigens afslutning var man opmærksom på problemet og begyndte forberedelserne til det forestående arbejde med at lokalisere de savnede og forsøge at få dem frigivet og hjemsendt. De store menneskelige omkostninger, krigen havde bragt mindretallet, var én af hovedårsagerne til de danske myndigheders anstrengelser for at hjælpe. Hjælpen skal således ses som et bevis på den tilknytning, det lille mindretal syd for grænsen havde til det danske rige.

For de danske myndigheder var det en ufravigelig betingelse for at yde en tilfangetagen sydslesviger hjælp, at den enkelte sydslesviger beviseligt var tilknyttet danskheden i Sydslesvig. Men udover at sydslesvigeren altså skulle tilhøre den dansksindede befolkningsdel, var der desuden krav om, at han skulle være medlem af en dansk organisation, at han ikke havde været medlem af nazistpartiet, på ingen måde havde haft nazistiske sympatier eller på anden måde været ak-

tiv for tyskheden. Man gjorde derfor meget ud af, hver gang man fik et nyt navn til listen over de savnede, at få den danske forbindelsesofficer i Sydslesvig, oberstløjtnant H.M. Lunding, til at undersøge, hvorvidt den pågældende soldat opfyldte disse kriterier, før vedkommende blev tilføjet den liste, der blev taget som udgangspunkt for, hvilke personer der ville modtage dansk hjælp. Hjælpen bestod i første omgang i, at fangerne om muligt ville modtage levnedsmiddelforsendelser fra Danmark og dernæst i, at de ville få hjælp med løsladelse og hjemsendelse. De strenge krav, der blev stillet, betød, at mange krigsfanger fik afslag på deres ønske om hjælp fra Danmark, men det var nødvendigt for, at man ikke havnede i en situation, hvor Danmark havde hjulpet personer, der senere viste sig at have været nazister.

De danske myndigheder begyndte hurtigt at skelne mellem dansksindede, der var savnede og dansksindede, som man vidste befandt sig i krigsfangenskab. Der blev især fokuseret på sidstnævnte – dem, man på baggrund af fangerens Røde Kors-postkort til familien vidste, havde overlevet krigen. Der var dog stadig et spinkelt håb om at opspore dem, der ikke havde været livstegn fra siden krigens afslutning, eller om hvem man ikke vidste, hvorvidt de befandt sig i fangenskab.

Der blev fremstillet lister over savnede på alle fronter, og da listerne var på plads, blev de oversat og sendt til de danske gesandtskaber rundt omkring i verden, som havde fået besked på at fremlægge dem for de rette myndigheder i det pågældende land. Udenrigsministeriet lagde i sin henvendelse vægt på, at det danske mindretal i Sydslesvig under krigen havde lidt overordentligt smertefulde tab, idet et betydeligt antal mindretallet tilhørende personer var faldet. Gesandtskaberne blev desuden anmodet om i deres henvendelser til de respektive myndigheder at udtale, at den danske regering ville sætte megen pris på, om sagen snarest måtte blive optaget til en imødekommende behandling.⁴

At der ville være store praktiske vanskeligheder forbundet med at opspore de dansksindede i især Sovjetunionen, var de danske myndigheder bevidste om fra start. Men på trods af de åbenlyse vanskeligheder der var forbundet med at finde frem til medlemmerne af mindretallet blandt de mange tyske krigsfanger i de sovjetiske fangelejre, der var spredt over hele landet, og få dem ført til Danmark, valgte man fra dansk side at involvere sig i dette arbejde. Det virkede

som et naturligt skridt for at hjælpe ligesindede, der mod deres vilje havde deltaget i nazisternes fremmarch, og som man anså for uforvarende at være havnet i denne ulykkelige situation. Men sådan blev henvendelsen fra de danske myndigheder bestemt ikke opfattet af de allierede – hverken i øst eller i vest. Der var således ikke den store forståelse fra engelsk side for den danske regerings interesse i det danske mindretals medlemmer. I en skrivelse fra Foreign Office hedder det bl.a., at de britiske myndigheder ikke kan anerkende, at den danske regering skulle være berettiget til at henvende sig til den britiske regering på sådanne personers vegne, som faktisk er tyske statsborgere. Den britiske regering anser det ikke som et almindeligt princip eller for ønskeligt, at et land skulle »påtage sig retten til at forsvare et mindretals interesser i et andet land.«⁵ I Udenrigsministeriet konkluderer man på denne baggrund, at »Det kan derfor ikke forventes, at man fra britisk side vil give de danske myndigheder underretning om, hvilke afgørelser der træffes vedrørende de på de gældende fortegnelser opførte personer.«⁶

Den amerikanske reaktion var ikke meget anderledes end den britiske, hvilket en indberetning fra det danske gesandtskab i Washington 8. november 1945 giver udtryk for. Gesandtskabet beretter, at man underhånden har fået oplyst, at det amerikanske krigsministerium har anlagt som almindelig retningslinie, at alle krigsfanger, der tilhører folkeminoriteter indenfor Tyskland (eller andre fjendtlige lande) vil blive betragtet som tyske krigsfanger og behandlet som sådanne for så vidt angår hjemsendelse til Europa.⁷

De danske myndigheder mødte altså ingen forståelse for deres anmodning om hjælp til at lokalisere og få hjemsendt de dansksindede sydslesvigere fra de vestlige allierede. Det samme var gældende for den store allierede i øst. Fra sovjetisk side tog man sig det også meget nært, at danskerne tillod sig at komme med en sådan henvendelse. Russerne mente absolut ikke, det var danskernes opgave at få løsladt tyske soldater, og de var ikke i stand til at skelne på samme måde, som danskerne gjorde mellem tyskere og dansksindede sydslesvigere. For dem var spørgsmålet, hvilken hær soldaten havde kæmpet i, og da sydslesvigerne havde kæmpet for tyskerne mod russerne, var krigsfangenskab i deres øjne fuldt ud berettiget.

Den sovjetiske holdning afspejles i en samtale, den danske gesandt i Moskva, Thomas Døssing havde med den russiske departementschef Mikhail Vetrov om »vore sydslesvigere i russisk krigsfangen-

Kampene på østfronten var ubeskriveligt hårde og havde frygtelige menneskelige omkostninger. Her er det soldater fra Den Røde hær, der forsvare byen Voronesj. Gengivet efter Østfronten i billeder 1941-1945. Nyt Nordisk Forlag.

skab». Vetrov havde været ganske afvisende og spurgt Døssing, om der ikke var tale om tyske statsborgere, som havde kæmpet mod Sovjetunionen. Han havde desuden spurgt, om udtrykket »hjemsendelse« i ministeriets skrivelse betød til Danmark eller til Tyskland. I det sidste tilfælde forekom henvendelsen ham ganske ubegribelig.⁸

På samme måde som de vestlige allierede kunne russerne simpelt-

hen ikke forstå, hvorfor danskerne viste denne interesse for nogle »tyskere«, og det var kendetegnende, at de danske henvendelser ikke mødte nogen forståelse, men blev taget ilde op af både de vestlige allierede og Sovjetunionen.

Bestræbelserne for løsladelse og hjemsendelse

Umiddelbart efter krigens afslutning gik de danske myndigheder i gang med at lokalisere de savnede danske sydslesvigere, og der blev, som tidligere nævnt, fremstillet lister med navnene på disse personer. På den første liste over de sydslesvigere, som var meldt savnede fra alle fronter, stod opført navnene på 65 personer. Denne liste viste sig hurtigt at være utilstrækkelig og måtte jævnligt opdateres. Dansk Røde Kors, det danske udenrigsministerium, Den slesvigske Forening (i 1946 navneforandring til Sydslesvigsk Forening) og konsulatet i Flensborg forsøgte hele tiden at få listerne opdateret og dermed få et overblik over, hvor mange dansksindede der var savnede eller lokaliseret i krigsfangenskab.

Efterhånden som der blev skabt et bedre overblik over situationen, fik man mere præcise tal, og i juni 1945 mente man således, at der ud af i alt 488 savnede medlemmer af det danske mindretal var 181, som var savnet på østfronten. Dette tal vekslede en del, og i september 1945 mente man i Udenrigsministeriet, at der var ca. 250 savnede mindretalsmedlemmer, der efterlystes og søgtes hjemsendt fra de russiske frontafsnit.

Med dette på plads begyndte arbejdet med at finde frem til de overlevende, som befandt sig i krigsfangenskab. I 1947 havde man en liste med navnene på 42 medlemmer af den danske folkegruppe i Sydslesvig, som var i sovjetisk fangenskab. Med tilføjelse af nye navne og frigivelser fra Sovjetunionen holdt dette tal sig nogenlunde omkring 40 året ud. På dette tidspunkt var langt de fleste krigsfanger, der havde befundet sig i vestlige fangenskaber, allerede blevet løsladt.

Løsladelserne og hjemsendelserne fra Sovjetunionen tog dog sin tid, og i maj 1948 var der ifølge Udenrigsministeriet stadig 34 dansksindede sydslesvigere i sovjetisk krigsfangenskab. I juli samme år var tallet nede på 29 og halvandet år senere, i december 1949, var der ifølge Udenrigsministeriets lister stadig 19 sydslesvigere i sovjetisk fangenskab. I februar 1950 var antallet af dansksindede fanger i sovjetiske krigsfangelejre nede på seks, og i juni 1952 var der kun to fanger tilbage.

bragt i en Fangelejr med mange Tusinder i Omraadet ved Sverdlowsk. * alt 101,40 Mark. Formanden for det særlige Svøm-

Børn e Festen, Aug 83 Aar. Tors Ranshe gennem af det i sit Vi

Tre flensbor Film he Det er e i Hovec der læg Erich S URA „Ryttere ler om den ber I Ser amerik: gang“.

Det gribende Gensyn paa Flensborg Banegaard. Til venstre den 87-aarige Fru Matthiesen, til højre Asmus Matthiesen, iført det nye Tøj, han fik udleveret i Modtagelseslejren Friedland.

Den sidste sydslesviger, der vendte hjem fra krigsfangenskab i Sovjet, var Asmus Matthiesen. Han ankom til Flensborg banegård så sent som 17. oktober 1955. På dette tidspunkt troede de danske myndigheder, at der befandt sig endnu en fange i Sovjet, men det viste sig senere, at han var omkommet allerede i 1946. Foto: Flensborg Avis.

Langt om længe vendte den sidste dansksindede sydslesviger hjem fra krigsfangenskab i Sovjetunionen i oktober 1955. Den eneste, der stadig stod opført på listen over fanger, der befandt sig i sovjetisk krigsfangenskab, viste sig nemlig senere at være omkommet allerede i august 1946. Denne oplysning fik Udenrigsministeriet dog først den 12. maj 1964 på baggrund af en skrivelse, som Dansk Røde Kors havde modtaget fra Russisk Røde Kors.

Forinden havde spørgsmålet om denne sidste person igen og igen været oppe på diplomatisk niveau, og sagen blev endvidere nævnt af statsminister Jens Otto Krag, da han under sit besøg i Moskva i 1964 mødtes med Nikita Khrusjtjov.⁹ J.O. Krag fik det svar, at russerne havde givet alle de oplysninger om krigsfanger, de var i besiddelse af, og at vedkommende derfor måtte anses for at være død. Måske var det i sidste ende denne danske henvendelse på allerhøjeste ni-

veau, der endelig fik russerne til at undersøge sagen til bunds, – det var i hvert fald kort efter mødet mellem Krag og Khrusjtjov, Russisk Røde Kors endelig gav besked om, at fangen var omkommet. Sagen kunne således afsluttes med, at den savnedes pårørende så sent som i maj 1964 modtog beskeden om, at han var omkommet allerede i 1946.

Hermed havde de danske myndigheder langt om længe afsluttet arbejdet for løsladelse og hjemsendelse af de dansksindede sydslesvigere, de havde opført på deres liste over personer, man vidste, befandt sig i sovjetisk krigsfangenskab. Den anden gruppe, der fra start var blevet opereret med, sydslesvigere savnet på østfronten, blev ikke prioriteret ligeså højt, da disse i vidt omfang blev betragtet som faldne, hvis de pårørende endnu ikke havde hørt fra dem. Fra dansk side blev denne gruppe nævnt for de sovjetiske myndigheder gentagne gange, og sagen blev for sidste gang taget op under Nikita Khrusjtjovs besøg i Danmark i juni 1964. Her mindede man desuden russerne om, at man først for ganske nylig havde fået svar fra Russisk Røde Kors om den sidste danske sydslesviger i fangenskab. Svaret fra russisk side var totalt afvisende og lød, at samtlige fanger i Sovjet for længst var vendt hjem, at russerne havde givet alle de oplysninger, de var i besiddelse af, og at der ikke var noget håb om, at yderligere undersøgelser ville kunne skaffe flere resultater.

Livet i sovjetisk fangenskab

I forbindelse med især kampene på østfronten var der en udpræget mangel på respekt for menneskerettighederne og de fjendtlige soldaters liv. Sovjetunionen havde ved den Anden Verdenskrigs udbrud ikke underskrevet Geneve-konventionen af 1929 om krigsfangers rettigheder og anerkendte desuden ikke det zaristiske Ruslands indgåede traktater, hvilket betød, at Haagerkonventionen¹⁰ heller ikke var gældende i formel henseende. Kort efter krigens begyndelse udfærdigede den sovjetiske regering imidlertid et reglement for behandling af krigsfanger, som gav disse en beskyttelse svarende til Haagerkonventionen, men den Røde Hær levede slet ikke op til denne forpligtelse, hvilket betød, at det meget vel kunne betyde døden for en tysk soldat at havne i sovjetisk fangenskab.

Når de dansksindede sydslesvigere drog i krig for Tyskland var én ting derfor at havne i krigsfangenskab – noget helt andet var at havne

Den tyske fremmarch gik hårdt ud over den sovjetiske civilbefolkning. Landsbyer og afgrøder blev brændt af, hvilket overlod landsbyboerne til sult, eller tvang dem ud på en farefuld rejse mod byerne medbringende deres få ejendele. Gengivet efter Østfronten i billeder 1941-1945. Nyt Nordisk Forlag.

i sovjetisk krigsfangenskab. 15,8% af alle tyske krigsfanger i den Røde Hærs varetægt i 1942 døde, og i 1943 nåede tallet op på over 50%. Allerede året efter var dødeligheden faldet til 8,8% for i 1945 at dykke helt ned på 4% om året.¹¹ Alle tyske soldater var klar over, at sovjetisk krigsfangenskab meget vel kunne være lig med døden, og bevidstheden om dette har under mange af krigens slag betydet, at man kæmpede til sidste mand, eller måske endda tog sit eget liv, når slaget syntes tabt. En del af forklaringen på, at forholdene i de sovjetiske krigsfangelejre var langt værre end i de vestallierede var, at det hærgede Sovjetunionen manglede ressourcer til både sin egen befolkning og krigsfangerne. Så det var så godt som alle, der befandt sig i Sovjetunionen, der sultede. Og dertil kom, at fangerne uden hensyn til deres helbredstilstand blev sat til ekstremt hårdt fysisk arbejde, som f.eks. anlægsarbejde og minedrift. Sygdom, overanstrengelse, sult og kulde var hverdagskost i de sovjetiske krigsfangelejre, og det betød, at utrolig mange fanger omkom.

Baggrunden for den til tider barbariske grusomhed, der prægede

østfronten og de sovjetiske krigsfangelejre, hænger sammen med, at tyskerne førte udryddelseskrig på østfronten. Krigen mod Sovjetunionen sigtede ikke kun mod et politisk opgør med kommunismen og afsættelse af Stalins regime, men var for det nazistiske Tyskland kampen mod en mindreværdig race. Denne holdning smittede efterhånden af på fjendens soldater, der samtidig ønskede at hævne den behandling, de tyske soldater havde givet den russiske civilbefolkning. Og på den måde fik man startet en gensidig følelse af had og en voldsspiral, der nærmest ingen ende ville tage.

Opfattet som dansk SS-soldat

I de sovjetiske krigsfangelejre var man, som allerede nævnt, ikke i stand til at skelne mellem tyskere og dansksindede sydslesvigere – var man ikke tysker, måtte man efter sovjetisk logik være dansk tysklandsfrivillig. På grund af oplysninger fra hjemvendte fanger om, at de dansksindede sydslesvigere til tider blev opfattet som SS-ere, forsøgte de danske myndigheder overfor russerne igen og igen at gøre rede for det danske mindretals specielle situation, samt at forklare den danske interesse for denne gruppe mennesker. Men til trods for, at både det danske udenrigsministerium og Sydslesvigsk Forening gjorde en stor indsats for at forklare russerne den afgørende forskel på disse to grupper, ser det ikke ud til at have haft den store betydning for den enkelte fange – nærmere tvært imod.

I et forsøg på at hjælpe de unge soldater til hurtigere frigivelse og hjemsendelse sendte Sydslesvigsk Forening alle mindretallets krigsfanger i Sovjet med kendt adresse en erklæring på tysk om fangens tilknytning til danskheden i Sydslesvig. Senere supplerede foreningen med den samme erklæring oversat til russisk i håb om, at det overfor de sovjetiske myndigheder ville tydeliggøre forskellen på de dansksindede sydslesvigere, der som tyske statsborgere trods deres danske sindelag meget mod deres vilje måtte trække i den tyske uniform, – og de danske statsborgere, der – til dels som fanatiske modstandere af Sovjetunionen – frivilligt meldte sig til kampen på østfronten. I forsøget på at hjælpe de tilfangetagne sydslesvigere var man dog ganske uforvarende med til at forværre situationen for dem. På baggrund af beretninger fra hjemvendte fanger er det tydeligt, at den udsendte erklæring gjorde mere skade end gavn. Eksempelvis fortæller en tidligere fange, at erklæringen fra Sydslesvigsk Forening for hans ved-

kommende resulterede i gentagne forhør og diverse beskyldninger. Blandt andet mente russerne, at han var personlig ven af Sydslesvigsk Forenings generalsekretær, som havde underskrevet den tilsendte attest, og russerne var meget mistænksomme på grund af dette. Andre hjemvendte fanger kunne fortælle, at russerne på baggrund af erklæringerne fra Sydslesvigsk Forening havde forstået, at de dansk-sindede fanger var danske statsborgere og derfor konkluderede, at de mere eller mindre frivilligt var gået ind i den tyske hær. Og eftersom de frivillige blev behandlet langt strengere end almindelige tyske soldater, blev holdt i særlige lejre under skrappe bevogtning og ingen hjemsendelsesmulighed havde, kunne det være skæbnesvangert for de danske sydslesvigere at blive opfattet som tysklandsfrivillige.

Danske sydslesvigeres oplevelser

De erindringsværker om Anden Verdenskrig, der er skrevet af dansk-sindede sydslesvigere, beskriver til fulde krigens grusomhed, og de giver et indblik i de frygtelige omstændigheder, det tyske statsborgerskab drev det danske mindretal ud i. Værkerne giver en forståelse for hvilke argumenter, der var de afgørende, når de unge mennesker skulle tage stilling til, hvorvidt de ville deltage i krigen på tysk side eller forsøge at unddrage sig værnepligten ved at flygte til Sverige. Der lå ofte meget nationalistiske bevæggrunde bag beslutningen om at deltage i krigen, men der var også frygten for, at unddragelse af værnepligten ville ramme de pårørende. Ved deres deltagelse i krigen følte mange af sydslesvigerne mere, at de kæmpede for Danmark end for Tyskland, da målet var at få Sydslesvig genforenet med Danmark, og midlet dertil var tysk nederlag i krigen. Soldaterne var derfor fanget i et moralsk dilemma, da de naturligvis gerne ville overleve krigen, men for at overleve var de nødsaget til at yde mere end de ønskede i en hær, de håbede ville lide nederlag.

Helmut Leckband fra Flensborg har i sine to erindringsbøger *Krigsfangelazarettet i Tamanskajagaden* og *Krigsfange. Gennem russiske lejre – Ternopol, Donbas, Stalino* skrevet levende, meget konkret og detaljeret om sine til tider umenneskelige oplevelser i sovjetisk krigsfangenskab. Leckband blev som alle andre unge danske sydslesvigere indkaldt til den tyske hær og begyndte at aftjene sin værnepligt i november 1938, da han var 22 år. I februar 1945 blev han taget til fange på

østfronten og først den 11. november 1949 kunne han, som 33-årig, vende hjem til Flensborg.

I løbet af sine år i fangelejr arbejdede Helmut Leckband bl.a. med bygning af jernbaner og huse samt med kulbrydning. Opholdet i de sovjetiske krigsfangelejr blev for hans vedkommende forlænget af, at russerne troede, han var frivillig dansk SS-soldat, fordi der i hans papirer stod, at han var af dansk nationalitet skønt tysk statsborger. At dette faktisk godt kunne være tilfældet uden man nødvendigvis havde meldt sig frivilligt til Waffen SS, var for russerne simpelthen ikke til at forstå. En yderligere årsag til, at Leckband var under mistanke for at være dansk SS-er, var et modermærke, han havde på indersiden af den ene overarm. Dette mærke mente russerne skyldtes, at han havde brændt blodgruppen, det typiske tegn på tilhørsforhold til Waffen SS, væk. Alle SS-soldater fik deres blodtype tatoveret på den venstre overarms inderside for at man hurtigere kunne give dem en blodtransfusion, hvis de blev såret. Det var kendt, men også ganske forståeligt, at SS-soldaterne i krigsfangenskab hjalp hinanden med at få blodtypemærkerne opereret væk, da de selvfølgelig ikke ønskede, at russerne skulle opdage, de havde været medlem af Waffen SS.

En anden dansksindet sydslesviger, der har beskrevet sine oplevelser som tysk soldat og krigsfange i Sovjetunionen, er Karl Budach fra Jaruplund.¹² Hans historie giver et fantastisk indtryk af, hvilken betydning hjemstavnen havde for de mennesker, der satte deres liv på spil for i deres egne øjne at bevare retten hertil.

Karl Budachs bedstefar oplevede nederlaget i 1864 og så dermed, hvordan tyskerne indtog hele Sønderjylland. Bedstefaren bevarede tilknytningen til Danmark, men de ændrede forhold betød, at Budachs far måtte kæmpe for tyskerne under Første Verdenskrig. Faren tilbragte alle fire krigsår væk fra hjemmet, så bedstefaren måtte sammen med krigsfanger hjælpe Budachs mor med at drive familiens gård. Karl Budach beskriver, hvordan der nærmest var sørgedag i familien den 14. marts 1920, da 2. zone kunne have stemt sig hjem til Danmark, som Nordslesvig havde gjort den 10. februar. Han beskriver en barndom, hvor Dannebrog hang på væggen i storstuen, fordi det ikke måtte hejses, hvor vandrelærere underviste mindretallets børn i dansk sprog og historie, fordi der endnu ikke fandtes danske skoler, hvor hjemmemøder og bibelmøder var mødestederne for mindretallet i deres kamp for at bevare den tilbageværende danskhed. På denne baggrund får man en forståelse for hans bevæggrund for at drage i

Soldat Walter Schöning fra Lübeck var krigsfange i Sovjet fra april 1945 til august 1949. Han var blot én af de 250 sydslesvigske soldater, for hvem krigsdeltagelsen resulterede i tilfangetagelse på østfronten og efterfølgende ophold i sovjetisk krigsfangenskab. Foto: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

krig, men med i hans overvejelser var også, at han fra nazibladet *Der Stürmer* vidste, at unddragelse fra værnepligten kunne resultere i repressalier mod ens familie. Budach blev indkaldt i 1939 i en alder af 20 år, og først i 1948 vendte han tilbage til Sydslesvig efter bl.a. to et halvt år i russisk fangenskab i nærheden af Moskva.

Også Karl Budach måtte – ligesom Helmut Leckband – kæmpe mod russernes mistanke om, at han var frivillig dansk SS-soldat. Mistanken udsprang igen af russernes manglende forståelse for mindretallets særlige situation i grænselandet mellem dansk og tysk. Da Budach i fangenskab blev bedt om at udfylde en formular om sine personlige forhold, beskrev han sig selv som værende tysk statsborger, men af dansk nationalitet og dette »dansk« kom efterfølgende til at koste ham mange kvaler. Russerne var ganske uforstående og kom til den slutning, at han så måtte være frivillig dansk SS-er, hvilket de

uden held forsøgte at true ham til at indrømme. En russisk officer, der var født i Hamborg kendte imidlertid til mindretallets historie og lovede, at Budach omgående ville blive sendt hjem, hvis Sydslesvig blev genforenet med Danmark, men indtil da kunne han intet gøre.

Både Helmut Leckband og Karl Budach kom altså i klemme i Sovjetunionen, fordi russerne ikke forstod deres oplysninger om, at de var tyske statsborgere, men af dansk nationalitet. Det betød, at de straks kom under mistanke for at være østfrontsfrivillige. I de sager, jeg er stødt på i det russiske »Osobyj Arkhiv«, der omhandler dansksindede soldater, er det tydeligt, at andre sydslesvigere også havnede i denne situation på grund af de for russerne åbenbart uforståelige oplysninger, fangerne afgav. Som eksempel kan nævnes en sag, hvor den person, der har udfyldt spørgeskemaet, ud for nationalitet og statsborger har skrevet både dansk og tysk og dernæst har sat et stort spørgsmålstegn. I en anden dansksindet sydslesvigers sag kan man se forvirringen ved, at der ud for nationalitet og statsborger har været skrevet både dansk og tysk, men begge dele er blevet streget over, for derefter at blive skrevet på ny.

I »Osobyj Arkhiv« findes imidlertid også eksempler på det modsatte – at russerne fandt frem til de helt rigtige oplysninger om dansksindede fanger og dernæst reagerede herpå. Som eksempel på dette vil jeg fremhæve to nærmest identiske, men uafhængige sager, der beskriver sagsforløbet for to sydslesvigske soldater, der befandt sig i to forskellige sovjetiske krigsfangelejre. For begge de dansksindede fangers vedkommende blev der, efter de sædvanlige afhøringer af fangerne havde fundet sted, fra den lejr, de befandt sig i, sendt et officielt dokument til et centralt sted i det sovjetiske indenrigsministerium, til en oberstløjtnant Santjuk. I dokumenterne beskrives det ganske detaljeret, hvordan begge fanger i første omgang under afhøring havde fortalt, de var af tysk nationalitet og var tyske statsborgere. Nu var det ikke desto mindre kommet frem, at fangerne faktisk var danske, hvorfor lejrenes ledelse havde valgt at undersøge fangernes forhold nærmere. Det fremgår ikke af dokumenterne, om de forkerte oplysninger stammer fra fangen, eller om de skyldes, at den der foretog afhøringen, i første ombæring har misforstået fangens oplysninger. Resultatet af undersøgelserne, som fremlægges i skrivelserne til indenrigsministeriet, er dog helt klar: For begge fangers vedkommende gælder, at de er tyske statsborgere, men af dansk nationalitet og dermed medlemmer af det danske mindretal. Det bemærkes desuden,

Et uhyggeligt billede fra Stalingrad, der viser bunkevis af døde tyske soldater. Kampene omkring Stalingrad kostede omkring 1,5 mio. mennesker livet. 91.000 tyske soldater blev taget til fange af Den Røde Hær. Heraf vendte 5000 tilbage til Tyskland. De uhyre tab af menneskeliv var med til at besværliggøre de danske myndigheders eftersøgning af savnede sydslesvigere. Gengivet efter Østfronten i billeder 1941-1945. Nyt Nordisk Forlag.

at den ene fange har modtaget en attest fra Dansk Generalsekretariat om tilhørsforholdet til det danske mindretal, og at den anden har fået tilsendt et brev fra det danske gesandtskab i Moskva. I begge dokumenter konkluderes det, at fangerne bør repatrieres til Danmark, men at man afventer instrukser fra centralt hold, inden man går videre i sagerne.¹³

Det er meget interessant at se, at det faktisk var muligt for russerne at få fat i de rette oplysninger om en fange fra det danske mindretal, og at de i nogle situationer havde fuldstændig styr på de forhold, de dansksindede sydslesvigere levede under i grænselandet mellem Danmark og Tyskland. Samtidig kan man se, at det i hvert fald i nogle krigsfangelejre har været muligt for russerne at skelne mellem danske SS-ere og medlemmer af det danske mindretal. Desværre indeholder sagsakterne ikke noget svar fra indenrigsministeriet, og vi kan således ikke fastslå, om lejrledelsen fik bestemte retningslinjer i disse sager – og hvad disse retningslinjer i så fald var. Men ser man på den førte politik, kan det konstateres, at der for de to fangers vedkommende gik yderligere to år fra deres tilhørsforhold til det danske mindretal var fastslået, til de vendte hjem fra fangenskab. Og sammenholdt med andre kilder tegner der sig et billede af, at russernes manglende officielle forståelse for de danske henvendelser om mindretallets sol-

dater især skyldtes, at de ønskede at bruge fangerne som et pressionsmiddel overfor de danske myndigheder. Dermed blev de dansksindede krigsfanger pludselig en brik i det storpolitiske spil, der foregik mellem stormagten og lilleputstaten.

Der var til en vis grad tale om mentalitetsforskel, når de danske henvendelser om de dansksindede fanger igen og igen mødte manglende sovjetisk forståelse, men der var også tale om, at de sovjetiske myndigheder havde en politisk interesse i at lade som om, de ikke kunne forstå de danske argumenter. På mange områder forsøgte den sovjetiske bjørn at lægge pres på den danske hare i begyndelsen af Den Kolde Krig, for på den måde at få Sovjets politiske interesser ført ud i livet. Ønsket var at få Danmark til at føre en sovjetvenlig politik ved bl.a. at genintegrere Sydslesvig i det danske rige. I det efterfølgende skal vi se nærmere på denne politiske interesse og den sovjetiske forventning om, at Danmark efter krigen ville være et lille neutralt land, som Sovjetunionen kunne øve politisk indflydelse på.

Grænseflytning?

Ud over en ægte sovjetisk undren over den danske interesse for de dansksindede sydslesvigere, som jo reelt var tyske statsborgere, var russerne irriterede over det dobbeltspil, de mente, danskerne spillede omkring Sydslesvig. På den ene side gav man fra dansk side udtryk for en stor interesse for det danske mindretal i Tyskland, men på den anden side var man totalt afvisende overfor ideen om at flytte grænsen sydpå og dermed endelig få indlemmet mindretallet i moderlandet igen i en tid, hvor dette absolut var en mulighed.

Sydslesvig-spørgsmålet optog først og fremmest magthaverne i Kreml, fordi det blev opfattet som en oplagt løftestang til at fremme de sovjetiske interesser i den vestlige del af Østersøen – et område, der for russerne var stærkt forbundet med deres sikkerhed. I Sovjetunionen var man tilhænger af, at Danmark skulle udnytte Tysklands nederlag i krigen til en grænserevision og integrere Sydslesvig i det danske rige. Årsagen var, at de danske stræder og Kielerkanalen i russiske øjne ville være meget nemmere at få indflydelse på, hvis de var under dansk og ikke under engelsk kontrol. Efter sovjetisk mening ville »Danmarks udenrigspolitiske orientering i høj grad blive bestemt af den måde, hvorpå det slesvigske spørgsmål blev løst.«¹⁴ Midlet til sovjetisk dominans i Østersøområdet var derfor at støtte

Danmark og Sydslesvigs genforening, som russerne mente, der var et udbredt ønske om i danske kredse.

Det var altså på ingen måde udtryk for et ædelt princip om national selvbestemmelse eller kærlighed til den danske nation, der fik Moskva til at mene, Sydslesvig skulle genindlemmes i Danmark, men derimod Sovjetunionens interesse i at få fodfæste helt fremme ved Nord-søen.¹⁵ En russisk kommission, der beskæftigede sig med den verdensorden, der ville opstå efter krigens afslutning og bl.a. behandlede emner som den dansk-tyske grænse, Sydslesvig-spørgsmålet, Kielerkanalen og de danske stræder, konkluderede i 1944: »Man må forudsætte, at Danmark efter Tysklands nederlag ikke vil udvise samme forsigtighed og frygt, som karakteriserede dets adfærd efter 1. Verdenskrig, og at det med fast stemme vil kræve hele Slesvig tilbage. Men selv om Danmark ikke selv skulle forlange dette, bør Sovjetunionen i den almindelige sikkerheds interesse og især af hensyn til vore egne interesser i Østersøen arbejde for, at Slesvig adskilles fra Tyskland og overdrages til Danmark.«¹⁶

Imod denne plan arbejdede imidlertid stærke kræfter. For det første indgik Sydslesvig og Holsten i den britiske besættelseszone, og London ønskede selvfølgelig ikke, at Sovjetunionen på nogen måde fik indflydelse på situationen dér. Desuden var de ledende politiske kredse i Danmark totalt afvisende overfor en grænserevision, selv om der både blandt danskerne og de dansksindede sydslesvigere skulle være flertal for en genforening.

Det officielle Danmarks afstandtagen fra at ændre grænsen gjorde imidlertid ikke det store indtryk i Moskva, og efter Tysklands sammenbrud i maj 1945 lod russerne uofficielt den danske regering vide, at Sovjetunionen ville støtte ethvert dansk krav på Sydslesvig.¹⁷

Med stor forbløffelse måtte man dog i Moskva konstatere, at den danske regering intet foretog sig for at udnytte det tyske sammenbrud til at få udvidet Danmarks territorium. Holdningen var klar: Hvis Danmark ikke ønskede at få Sydslesvig tilbage, var det efter sovjetisk opfattelse meningsløst at interessere sig for det danske mindretal dér. I august 1945 spurgte den russiske departementschef Mikhail Vetrov da også den danske gesandt i Moskva, Thomas Døssing, om Danmark da ikke ønskede at få Sydslesvig tilbage, nu da der var mulighed herfor?¹⁸ Hvis ikke, var det efter russerens mening tåbeligt at opretholde mindretalsordningen. Og hvis kravet om Sydslesvig ikke blev rejst nu, havde Danmark efter Vetrovs opfattelse opgivet

enhver ret til at tale om Sydslesvig, også retten til at tage sig af tyske statsborgere, selvom de var nok så dansksindede. Døssing fortæller, at han af hele denne samtale fik det indtryk, at Sovjetregeringen betragtede henvendelser om de dansksindede i sovjetisk krigsfangenskab som ganske utidige, når Danmark samtidig ønskede 1920-grænsen opretholdt.¹⁹

Forud for Gustav Rasmussens besøg i Moskva i juni 1946 blev der udarbejdet et notat om, hvordan Molotov skulle gribe sagen om Sydslesvig og Kielerkanal-spørgsmålet an overfor den danske udenrigsminister for at få mest muligt ud af mødet. Notatet udtrykker en klar forventning om, at Danmark ville ønske stormagternes samtykke til at genforene en del af Sydslesvig med Danmark, og at Gustav Rasmussen ville tage spørgsmålet om de ca. 200.000 tyske flygtninge i Danmark op, selv om Sovjet hidtil havde afvist at hjælpe på dette område.²⁰

Omkring Sydslesvig blev Molotov anbefalet at sige til Gustav Rasmussen, at Moskva ville støtte de danske krav på en del af Sydslesvig på betingelse af, at den danske regering ville støtte Moskvas forslag om, at Kielerkanalen skulle overgå til Østersøstaternes (Danmark, Sverige, Polen og Sovjetunionen) administration, for herved at sikre skibsfartens frihed og sikkerheden generelt i denne del af Østersøen. Angående spørgsmålet om, hvorvidt Sovjet ville hjælpe Danmark af med de mange tyske flygtninge, blev Molotov opfordret til at nævne for Gustav Rasmussen, at der befandt sig ca. 4000 sovjetiske borgere i form af baltere, samt yderligere ca. 1000 tidligere Vlasov-soldater²¹ i Danmark. Molotov skulle påpege, at de danske myndigheder ikke ydede de sovjetiske organer den ønskede bistand i repatriering af disse mennesker. Hvis de danske myndigheder derimod begyndte at gøre en aktiv indsats for at få hjemsendt alle sovjetiske borgere, ville Sovjetunionen til gengæld være i stand til at modtage en vis mængde af de tyske flygtninge i Danmark til den sovjetisk-besatte del af Tyskland.²²

Til Molotovs store fortrydelse var det især spørgsmålet om de tyske flygtninge i Danmark og Sydslesvig, den danske udenrigsminister tog op på mødet.²³ Gustav Rasmussen nævnte, at det drejede sig om ca. 200.000 tyske flygtninge i Danmark og op mod 350.000 i Sydslesvig. De tyske flygtninge i Danmark var en stor økonomisk byrde for landet, mens de mange flygtninge i Sydslesvig kunne udgøre en fare for Danmark og ikke mindst for det danske mindretal i Sydslesvig, som risikerede at forsvinde blandt de mange tusinde tyskere.

Tyske krigsfanger, der går en usikker fremtid i møde. Det var alment kendt, at sovjetisk krigsfangenskab meget vel kunne være lig med døden. Mange ofrede livet i et desperat forsøg på at undgå tilfangetagelse. Især soldater fra SS blev behandlet dårligt, så det kunne være skæbnesvangert for de sydslesvigske fanger at blive opfattet som SS-soldat. Gengivet efter Østfronten i billeder 1941-1945. Nyt Nordisk Forlag.

Molotov forsøgte at få drejet samtalen ind på det, der i hans øjne var det væsentlige ved at spørge Gustav Rasmussen om, hvad der var den danske regerings holdning til Kielerkanalen, men denne svarede blot, at Danmark ikke havde formuleret en politik herom. Da Gustav Rasmussen bemærkede, at det ville være interessant for den danske regering at høre, hvilken holdning den sovjetiske regering havde til dette spørgsmål, lød Molotovs kyniske svar, at »Danmark ligger tættere på Kielerkanalen end Sovjetunionen gør.«²⁴ Kreml konstaterede således med ærgrelse, at det ikke var muligt at få København til klart at give udtryk for en politik i et spørgsmål, som den danske regering ellers selv påstod, at den tillagde den største betydning. Og eftersom den danske udenrigsminister på mødet ikke som ventet havde sagt, at Danmark ønskede en del af Sydslesvig genforenet med Danmark, kunne Molotov ikke så godt udtrykke sovjetisk støtte hertil. Dermed røg de sovjetiske planer om at få kontrol med Kielerkanalen i vasken. Russerne havde tilsyneladende forregnet sig med hensyn til dansk politik, og de fik derfor ikke den ønskede indflydelse i Østersøområdet. Med den Kolde Krigs udvikling, Danmarks indtræden i Nato og det efterfølgende dårlige forhold mellem

de to lande, blev det endnu sværere at møde sovjetisk forståelse om sydslesvigerne i sovjetisk fangenskab, og storpolitiske hensyn spillede en afgørende rolle ved henvendelserne til de sovjetiske myndigheder.

Det sidste emne, de to udenrigsministre behandlede på deres møde, var de sovjetiske statsborgere, som befandt sig i Danmark. Molotov gjorde opmærksom på den sovjetiske utilfredshed med de danske myndigheders indsats på dette område og påpegede, at det drejede sig om dårlige sovjetborgere, som man ønskede skulle vende hjem for at stå til ansvar for deres handlinger under krigen. Gustav Rasmussen beklagede, at han ikke kendte til sagens detaljer, men lovede at se nærmere på problemet, når han var tilbage i Danmark.

Flygtninge i Danmark

De tilfangetagne dansksindede sydslesviger blev sammen med de danske østfrontsfrivillige og et antal danske civile fanger i årene efter krigen genstand for en sovjetisk afpresningspolitik overfor Danmark. I det hastigt forværrede klima mellem øst og vest ønskede man fra sovjetisk side at benytte de tilbageblevne fanger fra en række vesteuropæiske lande til at opnå forskellige udenrigspolitiske gevinster.

Efter krigen befandt der sig, som nævnt, et stort antal flygtninge i både Danmark og Sydslesvig. Det drejede sig om de mange tyske flygtninge, der var flygtet fra de tyske østområder, da Den røde Hær trængte frem mod vest i første halvdel af 1945, samt en del flygtninge fra Sovjetunionen og de baltiske stater, som var på flugt fra regimet. Som vi skal se i det følgende, blev begge disse grupper brugt af de sovjetiske myndigheder til at lægge politisk pres på Danmark.

Den sovjetiske stormagt lagde uafbrudt et kolossalt pres på danskerne, når disse henvendte sig med forespørgsler om de dansksindede sydslesviger i sovjetisk fangenskab. De sovjetiske myndigheder ville ikke bare uden videre imødekomme de danske interesser uden selv at få noget til gengæld. Fra dansk side trådte man derfor meget varsomt – man frygtede den russiske vrede og var ekstremt bevidst om, at russerne sad med den lange ende og kunne gøre præcis, som de ville. Danskerne havde intet pressionsmiddel, men forsøgte at tale til russernes fornuft og forklare dem hele situationen med det danske mindretal i Tyskland og dets særlige situation.

En årsag til utallige gnidninger i forholdet mellem Danmark og Sovjetunionen i årene efter krigen var de russiske myndigheders pres for at få udleveret såkaldte »sovjetborgere«, de mente skjulte sig i Danmark. Gang på gang forsøgte man fra sovjetisk side at sammenkæde frigivelsen af de dansksindede sydslesvigere i sovjetisk fangenskab med en dansk udlevering af disse sovjetiske statsborgere.

For det sovjetiske regime var en »sovjetborger« enhver person, som var født på det territorium, der i 1945 indgik i det sovjetiske imperium. Eftersom alle borgere var statens ejendom, skulle de alle sammen overføres til Sovjet, uanset hvad de selv måtte mene om det.

De britiske og dermed også de danske myndigheder skelnede i modsætning til det sovjetiske regime mellem »russiske« og »baltiske« flygtninge. En »russer« var ifølge denne terminologi folk fra Sovjetunionen, som den så ud 1. september 1939, uanset nationalitet. Dermed kunne en »russer« være en uzbek, en ukrainer eller en georgier, og disse »russere« blev hjemsendt tvangsmæssigt og havde ifølge briterne ikke noget valg.

Straks efter Tysklands kapitulation blev der truffet bestemmelse om, at sovjetrussiske flygtninge skulle repatrieres, mens det for andre flygtninge var en frivillig sag. Således blev ca. 8000 »russere« allerede i 1945 hjemsendt fra Danmark, hvorefter der ifølge de danske myndigheder kun var ca. 100 tilbage – heriblandt mange syge. Efter sovjetisk opfattelse var der, som tidligere omtalt, derimod stadig ca. 4000 sovjetborgere i Danmark, samt yderligere 1000 fejlregistrerede personer, iblandt hvilke der fandtes flygtninge, Vlasov-soldater, samt politi- og SS-soldater fra tyske enheder, som nu skjulte sig i Danmark.²⁵

Den systematiske eftersøgning af de savnede sovjetborgere, som Sovjet ønskede, fandt aldrig sted, men de danske myndigheder gjorde sig alligevel mange bekymringer omkring russernes gentagne henvendelser om især de 1000 sovjetborgere, som de mente havde været landsforrædere under krigen, og som havde »unddraget sig hjemsendelse.« Russernes beskyldninger gik blandt andet ud på, at de danske myndigheder lagde hindringer i vejen for problemets løsning, samt at det danske politi dækkede over de russiske flygtninge og ikke gjorde nok for at pågribe dem.

Gnidningerne mellem Danmark og Sovjetunionen på baggrund af uoverensstemmelserne om de russiske flygtninge i Danmark smittede af på andre politiske områder, herunder sydslesvigerne i sovjetisk krigsfangenskab.

Som eksempel kan nævnes en indberetning af 14. maj 1947, hvor den danske gesandt i Moskva, Rolf Kiær, fortæller, at han har været på besøg i det russiske Udenrigsministerium. Kiær blev på mødet med departementschef Mikhail Vetrov noget overraskende mødt med en forespørgsel om, hvordan det gik med hjemsendelsen af de sovjet-russiske statsborgere fra Danmark. Vetrov mente, der stadig var ca. 4000 af disse og var forbavset over, at det danske gesandtskab insisterede på hjemsendelse af danskere, tyskere og evt. statsløse, når den danske regering var så tilbageholdende med at hjemsende sovjetiske statsborgere. Vetrov lod forstå, at han betragtede løsningen af dette spørgsmål som en forudsætning for videre imødekommenhed overfor danske ønsker.

Samme tendens gør sig gældende i en indberetning fra gesandtskabet i Moskva af 4. september 1947, hvor Kiær fortæller, at han under en samtale med ambassadør Kuznetsov har fået at vide, at russerne er villige til at genoptage spørgsmålet om sydslesvigerne. Ambassadøren havde imidlertid ved samtalens afslutning sagt, at hjemsendelsen af sydslesvigerne ville få et gunstigere forløb, hvis man fra dansk side var lidt ivrigere med hensyn til at opspore og hjemsende sovjetborgere fra Danmark.

I det danske udenrigsministerium blev det på baggrund af det sovjetiske forsøg på en »noget-for-noget-politik« slået fast, at man ikke kunne forvente, at der skete noget fra russisk side i sagen om sydslesvigerne, da russerne havde taget det standpunkt, at en løsladelse af krigsfangerne burde ske som led i en gensidig aftale, hvor Danmark som modydelse udleverede de hertil flygtede angiveligt sovjetrussiske statsborgere.²⁶

Magthaverne i Kreml havde endnu en mulighed for at lægge pres på de danske myndigheder for at få udleveret de flygtninge, som Sovjetunionen gjorde krav på som sovjetiske statsborgere. Det involverede de mange tyske flygtninge, der var kommet til Sydslesvig og Danmark for at undslippe Den røde Hærs fremmarch. Som tidligere nævnt var de tyske flygtninge et emne, der fik stor opmærksomhed af den danske udenrigsminister Gustav Rasmussen, da han besøgte Molotov i juni 1946.

Både den danske regering og den danske offentlighed var stærkt optaget af det tyske flygtningeproblem umiddelbart efter krigen – ikke mindst på grund af de økonomiske omkostninger, det medførte. Udgifterne udgjorde i finansåret 1946-1947 godt 11% af statsbudget-

tet.²⁷ Men flygtningeproblemet blev også et vigtigt element i de dansk-sovjetiske relationer, fordi Danmark ville have, at flygtningene skulle tilbage, hvor de kom fra.

Fra sovjetisk side blev spørgsmålet om sovjetisk bistand til at få fjernet de tyske flygtninge fra Danmark straks kædet sammen med spørgsmålet om dansk bistand til at opspore og pågribe de flygtninge i Danmark, som efter sovjetisk opfattelse var sovjetiske statsborgere og derfor skulle hjemsendes til Sovjetunionen.

Monrad-Hansens indberetning af 25. februar 1948 tjener som et glimrende eksempel på, hvordan russerne kædede sagerne sammen og dermed lagde et stort pres på Danmark. Den danske gesandt i Moskva havde været til en samtale med Aleksander N. Abramov, chefen for det russiske udenrigsministeriums 5. europæiske afdeling, hvorunder de skandinaviske lande sorterede, og han indberetter, at diskussionen med Abramov havde omhandlet det danske syn på udlevering af sovjetiske statsborgere. Monrad-Hansen havde overfor russeren beklaget, at den russiske regering ville lade det omhandlede spørgsmål influere på spørgsmålet om fjernelsen af de tyske flygtninge, der stadig var så stor en byrde for Danmark. Til dette havde Abramov svaret, at det kun ville ske, hvis den danske regering stadig ikke imødekom de russiske krav, og han havde fastholdt, at de danske myndigheder ikke viste tilstrækkelig god vilje på dette område.²⁸

På grund af dét, russerne opfattede som de danske myndigheders uvilje mod repatriering af sovjetiske statsborgere, meddelte det sovjetiske gesandtskab allerede i september 1945 det danske udenrigsministerium, at tyske flygtninge ikke kunne modtages i den sovjetiske zone, og at Danmark fremover måtte henvende sig til Storbritannien vedrørende evakuering af tyske flygtninge fra Danmark. I begyndelsen af 1946 lød det fra Sovjetunionen, at man ikke havde plads i sin tyske zone til tyske civilflygtninge fra Danmark, og senere var beskeden, at det egentlig tilkom Polen at modtage de tyske flygtninge i Danmark.²⁹ Snart efter lød der imidlertid andre toner fra Sovjet. Under udenrigsminister Gustav Rasmussens besøg i Moskva i juni 1946 var først Molotov positiv stemt overfor flygtningene i Sydslesvig, og dernæst gav selveste Stalin tilsagn om at modtage 100.000 tyske flygtninge på betingelse af, at de vestallierede ville tage et lignende antal. Det sidste skal dog ses i lyset af, at Stalin udmærket vidste, de vestallierede ikke ønskede at modtage flygtninge, der kom fra den sovjetiske zone, samt at Molotov jo overfor Gustav Rasmussen

havde udtrykt, at Kreml ønskede de omkring 5000 baltre og russere udleveret til bl.a. strafforfølging i Sovjet, før man ville realitetsbehandle den danske anmodning.

I 1948 standsede de sovjetiske myndigheder modtagelsen af tyske flygtninge fra Danmark, selv om man endnu ikke havde modtaget de lovede 100.000, og årsagen var, at Danmark til stadighed ignorerede de sovjetiske krav om repatriering af sovjetborgere. Resultatet blev dog et kompromis, hvor danskerne i efteråret samme år overbeviste russerne om, at de baltiske flygtninge frit kunne rejse tilbage til Sovjetunionen, hvorimod man i den sovjetiske zone modtog de sidste af de tyske flygtninge i Danmark. De sidste tyske flygtninge forlod således Danmark i 1949.³⁰

Sammenfatning

De tyske soldater, der under krigen havnede i de sovjetiske krigsfangelejre, måtte sande, at livet dér ikke levede op til bestemmelserne i de eksisterende konventioner. De tyske krigsfanger døde i massevis. De sydslesvigske krigsfanger blev af russerne ofte opfattet som frivillige danske SS-soldater, hvilket betød, at deres forhold var dårligere, at deres overlevelsesmuligheder var tilsvarende forringet, og at de kom til at sidde i fangenskab længere tid, end de ellers ville have gjort. De dansksindede kunne sandsynligvis slet ikke optages i Waffen SS, da de ikke havde den rette ideologiske motivation, men de havde heller intet ønske om det. Den store forskel på de to grupper var, at langt de fleste af de danske frivillige var nazister. De ønskede et systemskifte og stod dermed i skarp modsætning til »det demokratiske Danmark«, som de drog ud for at bekæmpe. Mange af de danske frivillige var således politisk motiverede soldater, som var indstillet på at ofre deres liv for nazismen. Heroverfor stod de tvangsudskrevne dansksindede sydslesvigere, som ikke havde anden motivation end at vise sig som loyale borgere overfor den tyske stat, for dermed at bevare deres ret til at leve i Tyskland som et dansk mindretal. Deres motivation var entydigt, at de kæmpede for Danmark og danskheden i grænselandet. På den baggrund begik russerne en stor uret mod de dansksindede krigsfanger ved at slå dem i hartkorn med danske SS-frivillige.

De danske myndigheder forsøgte gentagne gange at gøre russerne opmærksomme på forskellen mellem de danske østfrontsfrivillige og

de tvangsudskevne danske sydslesvigere. Det var dog uden den store succes. Krigsfangerne blev løsladt og returnerede fra Sovjet én efter én helt indtil 1955, men de danske myndigheder måtte sande, at løsladelserne til trods for de store anstrengelser man havde gjort sig, var et resultat af de almindelige grundsætninger om hjemsendelse af alle krigsfanger, som befandt sig på Sovjetunionens territorium og ikke de gentagne danske henvendelser.

På politisk plan viste russerne ikke den store forståelse for de danske henvendelser, men man spillede også på at være uforstående, for på den måde at forsøge at presse Danmark til at føre den politik, der passede Moskva bedst. Den sovjetiske ledelse gjorde meget for at få fodfæste i Østersøregionen, men forregnede sig med hensyn til de danske interesser. Det pres, de forsøgte at lægge, var ikke nok til at forhindre Danmarks indtræden i vestblokken. De dansksindede sydslesvigere var en løftestang for Sovjet for at få deres interesser ført ud i livet, og de forsøgte på alle måder at inddrage sydslesvigerne i det politiske spil om de sovjetiske og baltiske flygtninge, som befandt sig i Danmark. De var en torn i øjet for det sovjetiske regime. På den måde blev de dansksindede krigsfanger en del af det storpolitiske spil. De kunne bruges, fordi danskerne viste interesse for dem.

Artiklen er en revideret og forkortet udgave af forfatterens specialeafhandling fra Syddansk Universitet, Odense 2004. En kopi af afhandlingen i dens fulde længde befinder sig på Landsarkivet for Sønderjylland.

LITTERATUR- OG KILDEHENVISNINGER

- Budach, Karl: 10 år i krig og fangenskab. Udgivet af Sydslesvigsk Forening, Flensborg, 1989.
- Christensen, Claus Bundgård: Under hagekors og Dannebrog. Danskere i Waffen SS 1940-45. Aschehoug, København, 1998.
- Erickson, John & Ljubica: Østfronten i billeder 1941-1945. Den største konflikt i Anden Verdenskrig. Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck, 2005.
- Jensen, Bent: Bjørnen og haren. Sovjetunionen og Danmark 1945-1965. Odense Universitetsforlag, 2000.
- Leckband, Helmut: Krigsfangelazarettet i Tamanskajagaden. Forlaget Skandia, Flensborg, 1973.
- Leckband, Helmut: Krigsfange. Genem russiske lejre – Ternopol, Donbas, Stalino. Gyldendal, Haslev, 1977.
- Noack, Johan Peter: Det Sydslesvigske grænsespørgsmål 1945-47. Bind 1-2, Institut for grænseregionsforskning, Åbenrå, 1991.
- Thomsen, Alexander: I menneskelighedens navn. Dansk læges beretning om 10 års fangenskab i Sovjet. Wangel, København, 1960.

Udenrigsministeriets arkiv (RA):

Diverse personsager.

- 6.U.409: Sovjetrussiske krigsfanger i DK.
 6.U.411.B: løsladelse af tyske statsborgere, dvs. medlemmer af det danske mindretal fra allieret krigsfangenskab.
 6.U.411.Ø: samlet hjemsendelse af krigsfanger tilhørende den danske folkegruppe i Sydslesvig fra østallieret fangenskab.
 6.U.411.Ø: samlet hjemsendelse af krigsfanger tilhørende den danske folkegruppe i Sydslesvig fra østallieret fangenskab. (pakke 2 fra 1.1.1949).
 6.U.520: Levnedsmidler til danske i Sovjetunionen.
 7.A.26: Rusland og det slesvigske spørgsmål.

Ambassaden i Moskva afl. 1978 (RA):

- 6.U.4: Danske fanger i Sovjetunionen.
 6.U.12: Russiske krigsfanger i Danmark og baltiske flygtninge.
 6.U.13: Krigsfanger tilhørende det danske mindretal i Slesvig.

Håndskriftsamlingen XVI (HS 16), Danica-arkiv nr. 465: kopier fra TsKhIDK (ЦХИДК, Центр Хранения Историко-Документальных Коллекции): Centret for opbevaring af historisk-dokumentariske samlinger, - i daglig tale »Osobyj Arkhiv«, Moskva. (RA):

Fond 460. 1941-55. Akter og kartotekskort vedr. danske krigsfanger og enkelte internerede samt materiale vedr. GULAG-lejr nr. 188. 7 pakker, alfabetisk efter navne.

AVP RF (АВПРФ, Архив Внешней Политики Российской Федерации): Den russiske Føderations Arkiv for Udenrigspolitik:

(085 42 162 6, 35-37: Fond 085, opis' 42, папка 162, delo 6, s. 35-37).

Dansk Generalsekretariat for Sydslesvig, Flensborg (DCB):

J.61. Nr.: 94.00-7: Korrespondance vedr. krigsfanger 1946-1950.

J.61. Nr.: 94.00-13: Liste over medlemmer af den danske folkegruppe i Sydslesvig i Rusland.

J.61. Nr.: 94.00-16, 94.00-17, 94.00-18: Korrespondance vedr. krigsfanger 1946-1949.

J.61. Nr.: 94.00-37: Aktion for frigivelse af dansksindede sydslesvigere i krigsfangenskab 1947-1956. (Franz Wingender.)

J.61. Nr.: 94.00-38: Lister over krigsfanger, korrespondance vedr. frigivelse 1947-1956.

NOTER

1. Claus Bundgård Christensen, Niels Bo Poulsen og Peter Scharff Smith: Under hagekors og Dannebrog. Danskere i Waffen SS (1998), s. 388.
2. Dvs. materiale om Danmark og danskere.
3. Se Alexander Thomsen: I menneskelighedens navn (1960).
4. UM 6.U.411.b. UM til Det danske generalkonsulat i Flensborg 22. juni 1945.
5. UM 6.U.411.b. FO til UM 13. september 1945.
6. UM 6.U.411.b. Intern notits.
7. UM 6.U.411.b. Gesandtskabet i Washington til UM 8. november 1945.
8. UM 6.U.411.b. Døssing til UM.
9. UM 6.U.411.ø. Intern notits af 2. marts 1964.
10. Et af hovedmålene med Haag-lovene er at begrænse angreb til kun at ramme ting og personer, der bidrager til eller deltager i krigsførelsen - civile samt personer, der ikke deltager - eller ikke længere deltager i den væbnede konflikt, for eksempel fordi de er blevet såret eller taget til fange, skal holdes udenfor.
11. Claus Bundgård Christensen, Niels Bo Poulsen og Peter Scharff Smith: Under hagekors og Dannebrog (1998), s. 74.

12. Karl Budach: 10 år i krig og fangenskab (1989).
13. Håndskriftsamlingen XVI.
14. Bent Jensen: Bjørnen og haren. Sovjetunionen og Danmark 1945-1965 (2000), s. 226.
15. Ibid., s. 224.
16. Ibid., s. 223.
17. Bent Jensen: Bjørnen og haren (2000), s. 224.
18. UM 6.U.411.f. Døssing til UM 4. september 1945.
19. UM 6.U.411.b. Døssing til UM.
20. AVP RF 06 8 33 519, 1-4. K. Novikov og A. Abramov til Molotov 28. maj 1946.
21. Russiske krigsfanger, der lod sig hverve til en anti-kommunistisk hær under ledelse af general Vlasov.
22. AVP RF 06 8 33 519, 1-4. K. Novikov og A. Abramov til Molotov 28. maj 1946.
23. AVP RF 06 8 33 519. Referat af Molotovs samtale m. Gustav Rasmussen 1. juni 1946.
24. Ibid.
25. UM 6.U.409. Kiær til UM 14. maj 1947.
26. UM 6.U.411.ø. Udateret internt referat.
27. Bent Jensen: Bjørnen og haren (2000), s. 233.
28. UM 6.U.409. Monrad-Hansen til UM 25. februar 1948.
29. Bent Jensen: Bjørnen og haren (2000), s. 234.
30. Ibid., s. 236.